

Досить інтенсивно розвивались у Київській Русі гончарна справа, ткацтво, вичинка й обробка шкіри, різьблення по каменю і дереву. З льону, конопель і вовни слов'янки ткали чудові сукна і полотна, їм було знайоме складне малюнкове тканина і вишивка. Високим умінням відрізнялися майстри обробки шкір. Недаремно в усній народній творчості склалися оповіді про кожем'як – людей умілих, сильних і відважних.

Мистецтво Київської Русі стало фундаментом середньовічної української культури, синтезуючи візантійські традиції та місцеву самобутність. Архітектура, живопис, книжкова мініатюра, ювелірне мистецтво та інші художні напрями цієї епохи мали визначальний вплив на подальший розвиток українського мистецтва.

Спадщина Київської Русі є свідченням високого рівня художньої культури та її значення в європейському контексті. Ця мистецька традиція не лише збереглася в українському культурному просторі, а й стала невід'ємною частиною європейської цивілізації.

Список використаних джерел:

1. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Либідь, 1991. 480 с.
2. Толочко П. Київська Русь: культура та мистецтво. Київ: Наукова думка, 2005. 360 с.
3. Білецький П. Давньоукраїнське мистецтво. Львів: Світ, 2010. 380 с.

УДК 7.034(477)«18»

<https://doi.org/10.31652/978-617-UAWCS-2025.02>

А.М. Гордаш

кандидат педагогічних наук

КЗВО «Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені

Михайла Грушевського»

викладач кафедри мистецьких дисциплін

м. Бар

e-mail: morozmaya@ukr.net

РЕАЛІСТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА XIX СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті аналізуються особливості реалізму в українському мистецтві XIX століття, визначаються основні художні напрями та представники, які вплинули на розвиток реалістичних тенденцій. Охарактеризовано соціально-історичний контекст, що сприяв формуванню реалізму, розглянуто взаємозв'язки українського реалізму з європейськими мистецькими течіями.

Ключові слова: реалізм, українське мистецтво, XIX століття, живопис, література, критичний реалізм.

Abstract. The article analyzes the features of realism in Ukrainian art of the 19th century, identifies the main artistic trends and representatives who influenced the development of realistic tendencies. The socio-historical context that contributed to the formation of realism is characterized, and the relationships of Ukrainian realism with European artistic movements are considered.

Keywords: realism, Ukrainian art, 19th century, painting, literature, critical realism.

XIX століття стало переломним етапом в історії українського мистецтва, коли романтизм поступово поступився місцем реалізму – напрямові, що прагнув до правдивого й об'єктивного відображення дійсності. Соціальні зміни, пов'язані з кризою феодално-кріпосницької системи, активізацією національно-визвольного руху та поширенням демократичних ідей, вплинули на становлення нових художніх тенденцій. Реалізм у мистецтві XIX століття виявився не лише як естетична категорія, але й як форма суспільної критики та засіб національної самоідентифікації.

У контексті сьогодення, коли актуальним як ніколи стало патріотичне виховання підростаючого покоління, надзвичайно важливим є вивчення культурного надбання

українських митців живописного жанру другої половини XIX століття, яке стало періодом справжнього національно-культурного відродження культурно-освітнього та громадсько-політичного життя України. У цей час творча думка нашого народу зазнала небувалого злету в діяльності таких геніїв мистецтва, як І. Франко, М. Грушевський, М. Лисенко, К. Трутовський, М. Пимоненко, С. Васильківський, П. Левченко тощо.

Український живопис другої половини XIX століття містить унікальну інформативну базу, увібравши в себе духовні надбання попередніх поколінь і зберігши їх для нащадків. Це час, позначений в історії українського мистецтва таким розмаїттям високих художніх досягнень та видатних імен, що по праву може вважатися його «золотою добою». Багатовікові художні традиції народу формували національну самобутність українського живопису тієї епохи, оволодіння надбаннями інших культур сучасності – визначали його адекватність загально-мистецьким процесам. XIX століття в Україні позначилося прагненням художників досягнути реальність навколишнього світу.

Слід відзначити найголовніше – гуманістичну спрямованість живопису XIX століття, його високу духовність, поетичність, цілісність світосприйняття. За часів сьогоденної недостачі високої духовності та потреби виховання у людях гуманізму, глибокий та всебічний розгляд прояву реалістичних тенденцій в українському мистецтві другої половини XIX – початку XX століття є актуальним питанням.

Чимало істориків, культурологів та мистецтвознавців досліджували основні тенденції розвитку українського мистецтва в цілому та живопису зокрема періоду другої половини XIX століття. Серед них – В. Греченко, І. Чорний, В. Кушнерук, В. Режко, М. Закович, Д. Степовик, О. Шевнюк та багато інших. Ґрунтовні наукові праці означених авторів дозволяють у повному обсязі познайомитися з особливостями розвитку культурних процесів в Україні у другій половині XIX століття, розширюючи при цьому кругозір особистості, зміцнюючи національно-патріотичні позиції, а також вдосконалюючи її життєву та професійну компетентність.

Основна мета статті полягає в аналізі реалізму як ключового художнього напрямку в українському мистецтві XIX століття, його впливу на формування національної ідентичності та культурної свідомості. Дослідження спрямоване на виявлення особливостей реалізму в українському живописі та літературі, а також на визначення його соціально-культурного значення.

Завданнями статті визначено аналіз соціально-історичного контексту, що сприяв розвитку реалізму в українському мистецтві XIX століття; визначення основних рис та особливостей реалізму в українському мистецтві, його відмінностей від інших мистецьких напрямів; огляд творчості ключових представників українського реалізму в живописі та літературі, аналіз їхнього внеску у розвиток національної культури; розкриття зв'язку реалізму з національною самоідентифікацією, впливу на формування української культурної свідомості; зіставлення українського реалізму з європейськими художніми тенденціями, визначення взаємовпливів та особливостей; висвітлення ролі реалізму у відображенні соціальних проблем XIX століття, аналіз його критичної функції як засобу соціальної критики.

У другій половині XIX століття виникли нові фактори, що сприяли прискоренню загального культурного розвитку України. Потреба у спеціалістах для різних галузей господарства, науки і культури вивела на соціальну арену інтелігенцію, близьку до визвольних прагнень, чутливу до інтересів народних мас. Величезний вплив на розвиток демократичного напрямку української культури здійснив революційно-демократичний рух, який живила також національно-визвольна боротьба передових громадських сил. Ідеали соціальної справедливості, демократії, політичної й національної свободи надихали творчість кращих діячів духовної культури України. У зміцненні її демократичного напрямку важливе значення мали зв'язки його представників із передовими майстрами російської культури. Розвиток культури України відбувався також завдяки використанню духовних надбань інших народів, насамперед європейських.

Українська література того часу розвивалася у тяжких суспільно-політичних умовах, однак досягла високого рівня розвитку. Її зростання зумовлювалося великим впливом геніальної творчості Т. Шевченка, передової російської літератури, революційно-демократичних та національно-визвольних ідей. В українській літературі у суперечливому переплетінні й протиборстві співіснували революційно-демократичний, демократичний і буржуазно-ліберальний напрями. Повної зрілості досягли всі її жанри – проза, поезія, драматургія, публіцистика тощо. Для художнього відображення дійсності письменники використовували різні методи. Провідним серед них став критичний реалізм. Розширилася тематика літературних творів. У них з'явилися образи представників різних верств тодішнього суспільства, в тому числі «нових людей» – революційних борців [1, с. 118].

Демократичний напрям в українській літературі представляла видатна письменниця Марко Вовчок (1833-1907). У своїй першій збірці «Народні оповідання» вона гнівно засуджувала кріпосницький лад, із великою любов'ю змалювала образи простих людей. У пізніших українських і російських оповіданнях, повістях, романах («Інститутка», «Ледащиця», «Маруся», «Панська воля», «Кармелюк», «Невільничка», «Записки причетника» тощо) письменниця яскраво зобразила боротьбу народних мас проти поміщицького гніту, іноземних загарбників, викрила духовну нищість провінціального панства, створила живі постаті виразників інтересів гнобленого люду.

У демократичному руслі протікала творчість видатного українського байкаря Л. Глібова (1827-1893). В алегоричній формі він зображував безправне становище селянства, свавілля поміщиків, капіталістичний визиск трудящих, паразитизм чиновників, лицемірство і прислужництво («Вовк та Ягня», «Вовк і Вівчарі», «Щука», «Лисиця і Ховрах», «Лев на облаті» тощо), картав користолубство, обмеженість панівних класів, з теплою відгукувався про високі моральні якості простих людей («Хазяйка й Челядниники», «Зозуля й Горлиця», «Бджола і Мухи» та інші). Популярними стали також його ліричні поезії та вірші для дітей.

Талановитий письменник-різничинець А. Свидницький (1834-1871) створив перший зразок реалістичного соціально-побутового роману з сучасного життя — «Люборацькі», в якому показано занепад старосвітської родини сільського священика у трьох поколіннях. Цей твір засвідчив прямування української реалістичної прози до показу широких епічних картин життя суспільства, до аналізу складних відносин пореформеного часу. Революційним пафосом були пройняті вірші молодого Свидницького «Україно, мати наша», «В полі доля стояла», «Росте долом березина».

Яскравою зіркою на літературному небосхилі засвітилося ім'я поета-демократа С. Руданського (1834-1873). Широкої популярності зажили його мелодійні ліричні поезії («Повій, вітре, на Вкраїну», «Ти не моя» тощо), написані в народнопісенному дусі. Низка його віршів громадянського звучання («Над колискою», «Гей, бики!», «Нехай гнеться лоза», «Не кидай мене») змальовували долю селян-кріпаків, закликали до боротьби в ім'я світлого майбутнього. Славу поетові принесли також його гумористично-сатиричні вірші – так звані співомовки [3, с. 186].

У 70-90-ті роки в літературу ввійшла нова плеяда високоталановитих письменників. Це, насамперед, І. Нечуй-Левицький (1838-1918), який створив класичні зразки соціально-побутової повісті та оповідання. Письменник реалістично відтворив життя, побут та психологію селян, заробітчан, бурлак («Микола Джеря», «Бурлачка», «Кайдашева сім'я»), інтелігенції («Хмари», «Над Чорним морем»), духовенства («Старосвітські батюшки та матушки», «Афонський пройдисвіт»), міщан («На Кожум'яках»). Письменник звертався й до історичної тематики («Запорожці», «Маруся Богуславка», «Гетьман Іван Виговський», «Князь Єрмія Вишневецький»).

На революційно-демократичних засадах базувалася творчість Панаса Мирного (1848-1920). Автор новаторських соціально-психологічних романів і повістей з народного життя, він підніс українську прозу до високого рівня художньої досконалості. Романи «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Повія», повісті «Лихі люди» («Товариші»), «Лихо давнє і сьогочасне», «Голодна воля», п'єса «Лимерівна» та інші його твори – це велика художня

епопея, що відображає життя українського народу протягом майже всього XIX ст., особливо після реформи 1861 р. Автор нещадно викрив кріпацтво та його пережитки, весь тогочасний гнобительський лад, створив образи борців за соціальне визволення.

Служінню ідеалам трудового народу присвятив свою творчість революціонер-демократ П. Грабовський (1864-1902). Розглядаючи літературу як «живу творчу силу громадського руху», він створив на засланні пристрасні революційні поезії (збірки «Пролісок», «З півночі», «Кобза»). У них поет вилив усі свої палкі почуття до експлуатованих і гнoblених, проголосив непохитну віру в революційне перетворення світу.

Співцем трудових низів, виразником їхніх надій та прагнень був поет-демократ І. Манжура (1851-1893). У багатьох поезіях (збірки «Степові думи та співи», «Над Дніпром») він талановито змалював гірку долю трудящого селянства, наймитів, бурлак, заробітчан, оспівував героїчне минуле українського народу.

У 90-х роках розпочалася творча діяльність М. Коцюбинського (1864-1913). У цей час він поступово звільнявся від культурницьких ілюзій та утверджувався на революційно-демократичних позиціях. У ранніх творах («П'ятизолотник», «По-людському», «Дорогою ціною», «Для загального добра» та ін.) письменник показав благородство простих трудівників, пробудження в них почуття людської гідності, їхні прагнення до волі. Громадянські мотиви дзвінко звучали уже в ранніх поезіях Лесі Українки (Л. Косач-Квітка; 1871-1913) «Досвітні огні», «Без надії сподіваюсь», «Товарищі на спомин», «Слово, чому ти не твердая криця» тощо [2, с. 164].

У 1880-90-х роках велику культурну й громадську діяльність розгорнув Б. Грінченко (1863-1910), погляди якого в основі були демократичними, хоч і відзначалися суперечливістю. У поезіях (збірки «Пісні Василя Чайченка», «Під сільською стріхою» та ін.), оповіданнях і повістях («Сонячний промінь», «Під тихими вербами» та ін.) він правдиво відобразив життя селянської бідноти, робітників, шахтарів, учителів тощо. Своєрідним явищем в українській літературі була поетична творчість Я. Щоголева (1823-1898) – збірки «Ворскло», «Слобожанщина». У 80-х роках з'явилися перші поезії В. Самійленка (1864-1925). Найповніше його талант розкрився у сатиричних і гумористичних віршах («Ельдорадо», «Як то весело жити на Україні», «Патріота Іван»).

Завдяки зусиллям передових діячів культури в галузі музичного мистецтва відбулися великі зрушення. Дієвого поштовху завдали українські драматичні професійні трупи, що широко пропагували українські народні мелодії, здобутки професійної музики, самотужки ставили оперні спектаклі. М. Кропивницький також знаний як співак і композитор (зокрема, велику популярність здобули його пісні «Соловейко» та дует «Де ти бродиш, моя доле»). Українська музична культура поширювалася завдяки концертно-виконавській діяльності М. Лисенка та створених ним хорових колективів, що гастролювали в Україні [3, с. 212].

Великим надбанням українського мистецтва є творчість С. Гулака-Артемовського (1813-1873). Йому завдячуємо створенням першої української опери «Запорожець за Дунаєм», яка стала міцним підґрунтям національного оперного мистецтва. Довге сценічне життя цьому творові забезпечили демократичний характер сюжету, мелодійність музики, що увібрала барви українського пісенного мелосу, колоритність образів, соковитий народний гумор. Композиторові належать також відомі пісні «Стоїть явір над водою» і «Спать мені не хочеться».

Перлиною української класики стала виразна музична картина з народного життя «Вечорниці» П. Ніщинського (1332-1896). Центральна частина її – знаменитий чоловічий хор «Закувала та сива зозуля», в якому відображені страждання козаків у турецькій неволі, їхнє непереборне прагнення до визволення. Головне у творчому доробку П. Сокальського (1832-1387) — опери «Мазепа» (за поемою О. Пушкіна «Полтава»), «Майська ніч», «Облога Дубна» (обидві за М. Гоголем), фантазії «Українські вечори», «На берегах Дунаю» та інші фортепіанні твори, а також романси і хори. М. Калачевський (1851-1910) написав відому «Українську симфонію», в основу якої ліг народнопісенний матеріал («Віють вітри», «Дівка в сінях стояла», «Побратався сокіл з сизокрилим орлом», «Ой, джигуне, джигуне» та ін.). Переважаючий настрій симфонії – світла лірика, лагідний гумор.

Цілу епоху в музичному житті України становить творчість М. Лисенка (1842-1912) – великого українського композитора, блискучого віртуоза, талановитого хорового диригента, педагога, музикознавця і активного громадського діяча демократичного напрямку. Йому судилося стати основоположником української класичної музики.

Характерним для українського образотворчого мистецтва другої половини XIX ст. було становлення його на позиціях реалізму, народності, життєвої правди. На розвитку художнього життя в Україні, на утвердженні демократичних тенденцій у живопису позначилась діяльність Товариства пересувних художніх виставок («передвижники»), що виникло в 1870 р. Членами його було багато українських митців. Високої професійної майстерності українські художники продовжували набувати в Петербурзькій Академії мистецтв. В Одесі, Харкові, Києві відкрилися малювальні школи (згодом училища). Консолідації мистецьких сил України сприяли Товариство південноросійських художників у Одесі, Київське товариство художніх виставок, Товариство для розвою руської штуки у Львові, Товариство харківських художників та інші об'єднання.

У Київській художній школі Миколи Мурашка навчалися такі видатні художники, як М. Пимоненко (1862-1912), Ф. Красицький, К. Малевич, скульптор Ф. Балавенський, основоположник українського реалістичного пейзажу В. Орловський. Художня школа Миколи Мурашка, яка працювала з 1875 до 1901 року, підготувала понад три тисячі відомих художників. Її діяльність фінансував цукрозаводчик Терещенко. Викладачами тут були Микола Глоба, Михайло Врубель, консультантом був Адріан Прахов. Протягом 1883-1884 років шість учнів цієї школи – І. Іжакевич, О. Курінний, В. Отмар, С. Костенко, І. Єгоричев, В. Замирайло розчищали штукатурку в Кирилівській церкві і виявили фрески 700-літньої давності [3, с. 226].

В українському живопису чітко окреслились і набули специфічних ознак усі жанри. Зростання інтересу до минулого України, до національно-визвольної тематики зумовило піднесення історичного жанру. Любов до рідного краю, відчуття природи як суттєвого чинника в понятті «батьківщина» було основою формування пейзажного жанру, що набуває самостійного ідейно-естетичного значення. Взагалі переважна більшість українських митців не були майстрами якогось одного жанру, а володіли багатьма із них.

Поєднання мистецтва з усвідомленням національної ідеї вперше відбувається в творчості Сергія Васильківського. Свою майстерність він повністю віддає Україні: пише пейзажі Подніпров'я, Поділля, Слобожанщини, архітектурні пам'ятники, жанрові картини, історичні полотна (зокрема «Козаки в степу», «Козача левада», портрет Тараса Шевченка). Одночасно вивчає і збирає пам'ятки старовинного українського мистецтва.

Видатним майстром побутового жанру був Микола Пимоненко. Більшість його робіт, написаних на теми селянського життя, відрізняються щедрістю, емоційністю, високою живописною майстерністю: «Святочні ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Проводи рекрутів», «Свати», «Жнива», «По воду», «Ярмарок», інші. М. Пимоненко – автор близько 715 картин і малюнків. Він один із перших у вітчизняному малярстві поєднав побутовий жанр і поетичний український пейзаж, заснував у Києві художню школу.

До золотого фонду українського живопису по праву належить творча спадщина К. Трутовського (1826-1893). Митець із глибоким знанням предмета відтворював побут та звичаї українського і російського народів («Хоровод у Курській губернії», «Весільний викуп», «Колядки на Україні», «Сорочинський ярмарок» тощо), гостро засуджував суспільні порядки («Збирання недоїмок на селі», «Рекрутський набір», «У судді»). Художник залишив багато ілюстрацій до творів Т. Шевченка, М. Гоголя та інших письменників [1, с. 127].

У дусі ідейних настанов передвижників творив живописець і графік П. Мартинович (1856-1933). Йому належать картини «У канцелярії волосного писаря», «Внутрішність хати козака Грицька Гончара у Вереміївці» та багато інших. Художник-передвижник М. Кузнецов (1850-1929) у творах «На заробітки», «На сінокос», «У свято» з теплотою зобразив сцени повсякденного життя народу, підкреслив глибокі соціальні контрасти («Об'їзд володінь», «Мировий посередник»). Неабиякі здібності виявив Кузнецов у портретному жанрі. Людина з її переживаннями була в центрі полотен й іншого вдумливого художника, проникливого

психолога, тонкого колориста К. Костанді (1852- 1921) — «В люди», «Біля хворого товариша», «Рання весна», «Старенькі» [1, с. 118].

У творчості західноукраїнських художників, які здобували освіту у Відні, Кракові та Мюнхені, досить виразним був вплив академічних традицій. Поступово їхній живопис набуває все більш демократичного характеру. Зачинателями західноукраїнської реалістичної школи були К. Устиянович (1839-1903) - «Бойківська пара», «Гуцулка біля джерела», «Шевченко на засланні» - та Т. Копистинський (1844-1916) - «Гуцул з Липовиці», «В селянській хаті», «Погорільці». Наприкінці XIX ст. розпочав свою діяльність видатний живописець І. Труш (1869-1941). На Буковині у 80-90-х роках працював Ю. Пігуляк (1845-1919), відомий своїми жанровими картинами «Гуцули», «Любов і вірність», а також портретами. Найвищі здобутки живописного мистецтва на Буковині пов'язані з ім'ям М. Івасюка (1865-1930). Це картини, присвячені простим селянам, полотна на історичні теми, портрети. У 1899 році він організував у Чернівцях першу художню школу [2, с. 186].

У XIX столітті працюють такі художники, як І. Сошенко, А. Мокрицький, Г. Валько, В. Яненко, які розробляють у живописі українську тематику. Іван Сошенко (1807-1876), який відіграв визначну роль у визволенні Т. Шевченка з кріпацтва, був видатним живописцем та іконописцем. Працював у стилі романтизму. Його картинам притаманні засоби романтизму: поєднання відтінків кольорів ніжної гами (рожевого, ясно-блакитного, фіолетового), м'яка гра світлотіні, ретельне вимальовування деталей, коштовних прикрас і мережива. Сошенків іконописний романтизм став основою для формування Лаврської школи іконопису нового етапу, керівниками якої були Алімпій (від Київської Русі в лаврі це був третій Алімпій) та Рокачевський [3, с. 214]. Т. Шевченко – академік Петербурзької академії мистецтв – цілий ряд картин створив у стилі романтизму і реалізму. Відомі у світі його побутові та історичні портрети і пейзажі: «Селянська родина», «Катерина», «Дари в Чигирині», «Старости», «Притча про блудного сина».

Одним із видатних художників кінця XIX століття був І. Їжакевич. Його пензлю належить чимало розписів у Трапезній Києво-Печерської лаври. У 1882 році настінні розписи Володимирського собору робили Віктор Васнецов, Михайло Врубель, Михайло Нестеров, Вільгельм Котарбинський, Павло Свідомський. Брат Миколи Мурашка Олександр був видатним іконописцем. Він консультував збирачів мистецьких творів та меценатів – братів Терещенків, Богдана та Варвару Ханенків. У цей час поширюються ікони на полотні, дереві, склі, ікони-мініатюри.

Таким чином, реалістичні тенденції українського мистецтва XIX століття відіграли важливу роль у формуванні національної свідомості та культурної ідентичності. Вони не лише відображали соціальні проблеми часу, але й сприяли збереженню національних цінностей. У контексті європейських художніх процесів український реалізм демонструє унікальне поєднання соціальної критики, етнографічної точності та прагнення до правдивості, що робить його важливим явищем у світовій культурі.

Список використаних джерел:

1. Греченко В. А. Історія світової та української культури : Підручник для вищ. закл. освіти. Київ : Літера ЛТД, 2010. 480 с.
2. Лобановський Б. Б. Українське мистецтво другої половини XIX – початку XX ст. Нариси з історії українського мистецтва. Київ : Мистецтво, 1999. 206 с.
3. Українська та зарубіжна культура : Навч. посіб. / М. М. Закович, А. Зязюн, О. М. Семашко та ін. ; За ред. М. М. Закович. Київ : Т-во «Знання», 2010. 622 с.